

UOT 1 (091)

**TÜRK DÜŞÜNCƏ SİSTEMİNDƏ
XIZIR KULTUNUN FƏLSƏFİ SEMANTİKASI****N.QOCATÜRK***Bakı Dövlət Universiteti**nqocaturk@mail.ru*

Türk xalqlarının tarixinin, mədəniyyətinin, fəlsəfi düşüncə sisteminin dərinə və hərtərəfli tədqiq edilməsi qloballaşan dünyada onun layiq olduğu yeri qazanmasına, minilliklərin yaddaşından süzülüb gələn zəngin dəyərlərinin obyektiv qiymətini əldə etməsinə yardımçı ola bilər. Hər bir xalqın tarixində miflərdən qaynaqlanan elə dəyişməz faktorlar var ki, insan həyatının quruluşunda çox ciddi rol oynayır. Ümumtürk mədəni dəyərlər sisteminin tərkib hissəsi olan Xızır kultunun da bu dinamikada özəl yeri və rolu vardır. Onun fəlsəfi dərk edilməsi böyük bir etnosun mifik və fəlsəfi düşüncə tərzinin dərin qatlarına nüfuz etməyə imkan yaradır. Bu imkan əsrlərlə formalaşan mədəni və mənəvi-əxlaqi özünəməxsusluğu dolğun anlamağa imkan verir.

Açar sözlər: Xızır kultu, mifik düşüncə, yaddaş, arxetip, xalq, mərasim, ənənə.

Xalq yaradıcılığı insanların həyatında aktuallaşır və orada konkret məzmun alır. Həm də əsrlərlə mövcud olan formaları konkret şəxslər improvizasiya əsasında yeniləşdirir. Bununla yeknəsəklikdən yaxa qurtarırlar, həm də ənənə hər şəxsin ifasında yeni nəfəs alır. Ənənə saxlanır, ancaq yeni ritmdə və nəfəsdə ifadə olunur. Bu da onu göstərir ki, miflər əslində daim yaşayırlar, onlar əsrlərdən əsrlərə yeni improvizasiyada keçirlər. Tarix elə bil folklorun təkamül yolu, bəşəriyyətin yaşam qaydasıdır. Mif özünü təşkil edərək insanda yaşayır və insanı yaradır. Bu proses ümumi səviyyədə xaosdan nizamlılığın yaranması təsiri bağışlayır. Bunun mexanizmləri isə informasiyanın seçilməsi, qiymətliliyi, kollektiv yaddaşın varlığı ilə izah olunur. Onların hər birinin ayrılıqda rolu ilə yanaşı yaratdıqları kollektiv effekt miflərin təkamülünü müəyyənləşdirir. Fərdi səviyyədə kollektiv səviyyəyə keçidin mexanizmləri burada əsas vəhdət yaradan faktordur. Özünü təşkilin fəlsəfəsi ona bağlıdır.

Azərbaycan o yurddu ki, müqəddəslik adında yalnız Xızıra bağlıdı. Azərbaycan yaşdı, yaddaşın Xızır Ruhundan soraqçıdı. Torpağı, suyu yandı, hər qaya parçası, xırdaca daşın Xızır Ruhunu köçürüb Xəzər üzünə və onu

yaddaşında belə saxlayır. Xızır adına ocağını Azərbaycan torpağına çatan Xəzərlər də bunu təsadüfdən etməyiblər. Şaman törənlərində Xızır ucalığına yüksələn Xəzərlər hiss ediblər ki, Xızır bu torpaq arasında gizli, sirli bir bağlantı var. Açıb çözməyə bilməsələr də İlahi sirrini (bəlkə də biliblər.), bu torpağa müqəddəslik bəlgəsi deyib, sevib bağlanıblar [bax: 12].

Çox eлдə, obada Xızır adına tapınaqlar ucaldılıb. Tanrı Xızır sevgisini təkcə Azərbaycanda köçürüb sal daşın yaddaşına, yalçın qayanın başına qaldırıb. İndi adına Başparmaq, “uca dağ” deyirlər. XıdırZində, yəni diri Xızır ocağına çevirib hər il ziyarətinə gəlirlər [bax: 18].

Əskidən Azərbaycanda Xızır adına ildə üç kərə törənlər keçirilirdi. Böyük çillə ilə kiçik çillə arası Xıdır Nəbi (Xızır İlyas) törəni, ilk baharda Xıdır Zində törəni və son baharda, yəni payız üzünə Xıdır Elləz bayramı. Xızırın yuxarıda qeyd etdiyimiz üçlük mahiyyəti kimi hər üç törən bir-biri ilə sıx bağlıdır.

Xıdır Nəbi törəni qışın oğlan çağında, hardasa fevral ayında keçirilir. Bu da təsadüfi deyil. Fevral ilin elə məqamıdır ki, insanların təbiətdən ilboyu yığıb topladıqları ruzinin tükənən yeridir. Növbəti ilə, yaza salamat çıxsınlar deyərək əl açıb Tanrıya, Dərgahdan ruzi dilərlər. Tanrı isə ruzu adında sevgili Ruhu Xızırı göndərər. Onun ayağı dəyən eлдən, obadan, nəfəsi toxunan evdən, ocaqdan ruzu kəsilməz. Bu Azərbaycanlıya məxsus bir inançdır. Min illərdi yaddaşından keçirib gətirib [6, 8-12].

Ərəb düşüncəsində Xıdır - yaşıllıq deməkdir. Əslində, Xızır bolluq, bərəkət, artım rəmzidir. Məhəmməd peyğəmbər də buyurur ki, Xızırın oturduğu yerdən yaşıllıq çıxar, bolluq, bərəkət olar. Bunu saxlayıb yaddaşında qızı Fatimə də öz oğulları Həsən və Hüseyin aclıq çəkməsin deyərək, tez-tez Xızır Ruhuna ocaq üstə qazan asıb aclara, qərirlərə isti yemək paylayarmış. Bunu gəlib gören Həzrəti Əli də Fatimədən çox razı qalarmış. Deyərmiş ki, Xızır adı xatırlanan hər evdə, obada bar-bərəkət olar [16, 372].

Azərbaycan türkləri mif dünyasından üzünə bəri Xızır ruhuna bağlıdır. Xızır adını minillərdi köçürüb bayatı, qoşma üzünə, adına nəğmələr söyləyiblər. Onu dastan, nağıl dünyasının qəhrəmanı ediblər. Azərbaycan yaddaşına məxsus igidlik, sevgi dastanlarında adı hər zaman çəkilir.

Yaddaş saxlancımız olan nağıllarımız, dastanlarımız bütövlüklə Xızır adına bağlıdır. Nağıllar bizim çağlıq, uşaqlıq, dastanlarsa ahiyyə dövrümüzün məhsuludur. Bu üzdən nağıllarımızda Xızır Ağ atlı oğlan, dastanlarımızda isə ağ libaslı, ağ saçlı nurani Qoca kimi təqdim etmişik [12, 38-46].

Qızlar sevgi üzünə Ağ atlı oğlanı sevir. Könül quşunu uçurmaq istəyən qızlar illərlə Ağ atlı oğlanın gələcəyi yola həsrətlə boylanıb baxıblar. Gözü hər yerdə axtarıb, arayıb onu. Bu bir qismətdir, taleyində kimi tapıb, kimi də tapmayıb.

Düşmən qəfildən yurdun üstünə yeriyəndə, el dara düşəndə köməyə Ağ atlı oğlanı çağırıblar. Elin igidi ağ atın belində Xızır misallı, üzünə niqablı qoşunun önünə keçib. Kafirin son nəfərini qılıncdan keçirməmiş savaş meydanından

çəkilməyib. Açıb üzündən niqabını keçirib qılıncına qələbə bayrağı kimi havada dalğalandırıb. Hamı söyləyib “Xızırın əli bu igidin üstündədi” [14, 128].

İnsanlar inanıblar ki, bir çox hallarda eli yağıdan, yağmurdan xilas edən elə Xızırın özüdü. Gah ağ atın belində, gah da boz Qurd donunda görünüb hər kəsə. Biz buna Mif yaddaşımızdan bu günədək inanmışıq.

Türkün ilk nəsil Ağacı Oğuzu Xızır bilmişik. O da doğulmadı. Dərgahdan işıq içində enib gəldi. Sonra göy İşıq Qurdu ona yoldaş eylədi. Oğuzun son gününədək birlikdə oldular. Oğuzun Ruhü göylərə çəkiləndən sonra da Boz Qurd Oğuz yurdundan kənara çəkilmədi. Qalxıb el yerindən duranda, o da ayaqda oldu. Çəkib ordunu arxasınca qələbədən qələbəyə apardı. Savaş meydanında yaralının yarasını əlinin məlhəmi ilə sarıdı. Beləcə, türk törələri tapınıb Xızır Ruhuna ayaqda durdu. Dünyanın özü boyda zaman-zaman neçə dünyalar, Xaqanlıqlar qurdu [8, 197].

Nağıl dünyamızda da Ağ atlı oğlan kimi görünməz quyulara düşüb zaman-zaman qaranlıq dünyanın işığını axtarır. Ruhunun işığında bir-bir açıb qırx qapını, div əlində əsir-yesir qalan igidlərin, qız-gəlinlərin xilaskarına çevrilir. Yusif peyğəmbər kimi neçələri tapınıb Xızır Ruhuna bu quyudan qurtulub. Fəth etdiyi dünyadan əlini üzən İskəndər də Xızırla qarşılaşdığı qaranlıq dünyada Xızırın qisməti olan dirilik suyuna həsrətlə boylandı, bu dünyadan gözü doymamış getdi. Dünyaya qənim kəsilənə ölüm, Xızırın isə qisməti əbədi dirilik oldu.

Xızır tutub dünyanın o biri ucundan dastan dünyamızda yaşa doldu. Oldu ağ saçlı, ağ saqqallı Qoca, Pir, Övliya. Kəramət sahibi kimi yenə də atının belində şəstnən oturdu. Haqqı səsləyənlərin yanında olurdu bir göz qırpımında. Enib Haqq Dərgahından möminlərlə cümə namazına dururdu. Enib Tanrı evindən sevən könüllərə qonurdu, onları Haqq aşiqi ucalığına qaldırırdı [13, 97].

Dini mənbələrdə qeyd olunur ki, Xızır neçə-neçə müqəddəs cənazesinin başında durub onları Haqq Dərgahına yola salıb. Bütün Haqq elçiləri, Adəmdən başlamış Nuh tufanına, İbrahim peyğəmbərdən İsa Məsihə qədər hamısı Xızırı səsləyib, onun çiyində Tanrı Dərgahına ucalıblar. Məhəmməd peyğəmbər də Xızır Ruhuna qoşulub göylərə sarı ucaldı [5, 114].

Azərbaycan türkünün yaddaş saxlancında söylənilir ki, Xızır yolçuya yoldaş olardı. Qorqut Ata elində Dirsə xan oğlu Buğac kimi yarasına üç dəfə sığal çəkib (məhz üç dəfə!) yaralının məlhəmi, dərddənin çarası olardı. Qurdquş xətər yetirməsin deyə yolunu azanların neçəsini qoruyardı. Birinə kəramətindən pay verib nurlandırır, birini də havalandırır sevgi bağına uçurardı. Kiminə vergi verər, kimi ondan ilham alar, pəri kimi işıq saçardı.

Kiminin gözünə görünər, alıb atının tərkinə uzun yolunu qısa edərdi. Kiminin də girib yuxusuna eşq badəsini içirədi. Uzaqdan göstərib bir gözəli “Bu sənənin butan olsun”, söylərdi. Qorqut Ata kimi Xızır ruhundan keçib ocaq sahibi, Pir olardı. Elin, obanın Dədəsinə dönüb hər müqəddəs Övliyadan bir and, inanc yeri qalardı.

Butalılar uçurub könül quşunu yarım bağçasına qonardı. Səsinə səs, dilinə avaz gələrdi. Aşiq dönüb aşiq olardı. Götürüb əlinə qopuzu, sazı başqa bir

avazla oxuyardı. Bir gözəlin eşqinə bütün elin, obanın haqq aşığına çevrilərdi. Qorqut Ata kimi alqışı alqış, qarğıışı qarğıış olardı [10, s.35].

Övliyalar kimi gələcəkdən xəbər verərdi. Ayağı, nəfəsi dəyən yerlər yaşıllaşmış göyərərdi. Yurda bolluq, bərəkət gələrdi. Qorxub Xızır Ruhundan ona xətər yetirməkdən çəkinərdilər. O incidilib qəlbi qırılsa bütün yurda fəlakət gələrdi. Aşıq haqq aşığıdı. Əlini Haqq Dərgahına açmayınca, Xızır Ruhunu çağırmayınca, kimsə qurtula bilməzdi nəfsindən.

Mənbələrdə qeyd olunur ki, yaddaş saxlancımızda buta ulu əcdadlarımızın kosmoqonik düşüncəsinin daşıyıcısı missiyasını yerinə yetirir. Qədim insanların düşüncəsində su, bitki, dağ və digər varlıqlar müqəddəs hesab edilib, həyatın ilkin başlanğıcı sayılıb. Bu baxımdan buta nəslin davamı, artımın simvoludu.

Buta Azərbaycan dastanlarında aşiq və məşuq arasında xəyali kontakt rolunu oynayır. O, məhəbbət dastanlarında görünməmiş bir eşqin, üstün, ilahi bir məhəbbətin nümunəsi olaraq seçilmiş qəhrəmana-aşıqə aşıqlıq, şairlik istedadı da bəxş edir. Dastanlarımızda, nağıllarda aşiqə "buta verilməsi" ixtiyar qoca-Xızır tərəfindən eşq şərbətinin içirdilməsi ilə başlayır. Bir-birini heç vaxt görməyən iki gənc ayrı-ayrılıqda, yuxuda, xəyali vəziyyətdə onlara verilən şərbətdən qız oğlanın, oğlan isə qızın bir anlıq görüntüsü ilə qeyri-adi sevgiyə, məhəbbətə düşür. Məsələn, Qərib, Abbas, Novruz, Qurbani kimi neçə-neçə haqq aşıqləri öz butalarını Xızır əlindən alıblar [19, s.7].

Ümumiyyətlə, folklor nümunələrinin araşdırılması göstərir ki, hər kəsə buta verilmir. Buta vermə yalnız seçilmişlərə xasdı. Bu seçilmişlər buta vasitəsilə heç kəsə aid olmayan bir neçə fərqli xüsusiyyəti də özü üçün qazanmış olur. Aşıqin uzun məşəqqətli sınaqlardan keçməsi son olaraq sevgililərin ilahi vüsali ilə başa çatır. Buta dünyada mövcud olan qanunauyğunluqların fərqli bir formada və daha üstün icrası üçün vasitədi. Məhəbbət dastanlarında dərviş, ixtiyar qoca, pir kimi təqdim olunan Xızır qızı oğlana ani olaraq göstərməsi, bəzən isə eşq şərbətini içirtməsi hadisəsinə "buta aldı", "buta verildi" deyilir [2, 4].

Azərbaycan folklor nümunələrinin bir çoxunda, həmçinin buta adı çəkilmədən, yuxugörmələrlə bağlı bir neçə süjet xətti var. Yuxunun ardınca getmə, yuxuda sevgilisini görmə, yuxuda başına gələcəkləri görmə və s. bu kimi hadisələr də, "buta verilmə" ilə eynidi. Məhəbbət dastanlarında aşiqə buta verilməsi, yaxud ona dolu qabdan eşq şərbəti içirdilməsi, nağıllarda qəhrəmanın yuxusunun ardınca gedib xəşbəxtliyə qovuşması ilə bağlı hadisələr mücərrəd buta anlayışında birləşir [bax:3]. Deməli, buta verilməsi ürfanıdi. Məhz bu ürfanilik butanı milli özəlliklərin daşıyıcısına çevirib. Buta verilməsi, buta alınması yuxuda baş verdiyindən yuxu və buta bir vəhdət təşkil edir.

Azərbaycan məhəbbət dastanlarının təməli də buta üzərində qurulub. Bu əsas üzərində cərəyan edən hadisələrin mürəkkəb inkişafı və məqsədi sonda aydınlaşır. Butadan başlanan aşıqlıyın yolu məşəqqət və əzablardan keçir. Məhəbbət dastanlarının əsas kompozisiyasını təşkil edən buta dastan yaradıcılığında hər zaman əhəmiyyətli rol oynayır. Göründüyü kimi, məhəbbət dastanlarında buta və yuxu bir-birini tamamlayan əsas ürfani dəyərlərdi. Eşq yangısı

verən içki, badə də butanın ilahi mahiyyətinin əsas keyfiyyətlərindədi. Məhəbbət dastanlarına görə buta almış aşıq igidliyi və dürüstlüyü ilə də seçilir [1, 174].

Övladı olmayanlar “qara çadırlar”dan qurtulsun deyə, anaların, ataların içinə axan göz yaşlarını Xızır alma üzündə qurudar. Onları həsrət gölündən çəkib işığa çıxardar. Tanrıdan oğul diləyənlərə ağ alma, qız diləyənlərə qızıl alma verir. Bölüb ortadan yarısını o, yarısını bu yeyər. Doqquz ay durub beşik başında tamamında qovuşarlar Tanrı payına. Xızırın əli həmişə bu uşaqların üstündə olar. Onları şeytan nəfəsindən, bədnəzərdən qoruyar və sonda da bir-birinə qovuşdurar.

Beləliklə, Xızır Ruhuna bağlı olan Azərbaycan torpağının müqəddəslik adına gerçək bəlgəsi butadır. Buta ana bətnindəki uşağı, dünyanın yarı hissəsini, yerlə göyü, ruhla cismi xatırladır. Qovuşan butalar aşıqla məşuqun, ruhla cismin qovuşması, bütöv dünya deməkdir. Buta əbədi həyat, yaşam rəmzidi.

Nağıl dünyamızdan boylanıb baxanda dastanlarımızın hər birində Xızır ruhunu görürük. Çünki bu torpaq qanıyan, ruhuynan ruh bədəndə olduğu kimi Xızır dünyasına bağlıdı. Xızır da elə butalılar tək bu millətin ruhudu. O da öz Butasını köçürüb Azərbaycan üstünə.

Bu gün Abşeron kimi tanıdığımız, əslində türk yurdu Əfşəran (Oğuzun əfşar boyu) olan torpağın üzünü Xəzərin (Xızırın) suları yuyub şəklini, formasını bir qədər dəyişsə də, əskidə büsbütün buta üzlü olub bu torpaq. Suların üzündən boylanıb baxanda hələ də butasını göstərməkdədi.

İllər keçib, insanlar Xəzərin (Xızırın) butasını qala üzündə sahilə köçürüblər. Çünki butanın müqəddəsliyini duyublar. Buta Xızırdan bir nişanə, həyat rəmzidi. Sevgili butalar ürəyə oxşayan kimi ana bətnindəki uşaq da butaya bənzəyir. Elə bil ki, iki bədəndə bir candılar. Sevgili butalar qovuşanda, küsülü butalar barışanda buta bütövləşib bir dünya olur. Hər doğulan körpə də yeni bir dünyadan soraqıdı.

Xızır Ruhundan bir nişanə olan Başparmaq ocağı da (xalq arasında “Beşbarmaq” deyilir. N.Q.). Xəzər sahilində min illərdi bənd alıb durur. Xızır Musa peyğəmbərlə bu dağda üz-üzə gəlmiş, Yunus peyğəmbərsə balığını məhz burada itirmişdi. Övliaların, peyğəmbər övladlarının ruhu hələ də bu ocaqlarda, ziyarətgahlarda dolanmaqdadı. Xızırın, Cərcis peyğəmbərin ziyarətgahları kimi.

Qız qalasının torpaqda bənd alıb, daşı daş ustə ucalan tarixi gizli qalsa da, gerçək olan budur ki, onun buta sirri Əfşərana, Xəzərə bağlıdı. Misir ehramları kimi sirrini özündə saxlayır. Əslində, o sadə bir qala deyil. İlahi keyfiyyətin daşıyıcısı, Göylə bağlı bir tapınaqdı. Üstündə ucaldığı məkanın müqəddəsliyinə bir işarədi. Necə ki, “Əsmal-hüsna”da Tanrının gözəl adlarından biri Baki (yəni, sonsuz, bitməz-tükənməz varlıq, deməkdi. N.Q.) adlanır. Bu mənada Əfşəranın bir parçası olan Bakı “bitməz-tükənməz sərvətlər məkanı” anlamına gəlir.

Müqəddəs məkanların hər bölgədə tapınaq, ocaq, qala adında öz rəmzi, nişanı var. Əfşəran qalası böyük bir millətin yaddaş dünyasıdı. Tarixi adının arxasında gizli qalan bir qalanın sirri məhz onun adından başlayır. Azərbaycanın

müxtəlif bölgələrində qız qalaları mövcuddur. Görəsən qızlarının adına bu qədər qala tikməyə nə ehtiyac vardı. Türkün kişilik rəmzini qız örpəyinə salanlar tarixi bilərəkdən danırlar. Türk inancında tapınaq bakirəlik nişanəsidir. Ancaq bir millətin bu müqəddəsliyini qız bakirəliyində çağırmaq millətə həqarətdir.

Türk yeganə millətdi ki, qızına da oğul gözüynən baxıb, onu “oğlum”, deyər çağırır. Əgər hər hansı bir türk kişisi qızının şərəfinə qala ucaltmış olsaydı, o zaman heç şübhəsiz bu tikilini “Qız qalası” deyil, “Oğlan qala” adlandırardı. Türkün kişisi, qızı da Tanrı bəlgəsi olan tapınaq müqəddəsliyinə ucaldığı halda, bu torpağı qız adına çökdürmək istəyənlər hər şeyi türkün çöküşünə hesablayıblar.

Əslində, Qız qalası Oğuz qalası (tapınağı) deməkdi. Qız – ğuz – oğuz qalaları bu yurdun oğuzlara məxsus olmasının maddi sübutudu. Xəzərlər də adından göründüyü kimi Oğuz soyuna bağlıdır. Xəzər (ğuz - ər) - Oğuz ər, yəni ğuz – müqəddəs od, ər isə igid, kişi deməkdi. Bu isə oddan törəyən İnsan – Oğuz anlamına gəlir. Xızır da müqəddəs ruh kimi odun, işığın bəlgəsidir. Deməli, türkün nəsil ağacı Oğuz elə Xızırın özüdür.

Türk Tanrıçılıq dini sistemində Oğuz obrazı yoxdur. Burada “ilahi üçlük” fərqli formada görüntüyə gəlir. Baş Tanrı, Qaraxan (Tanrıxan) və onun iki övladı Uğur (yaxud Xızır) və Erlik (Ərlik) bütün yaradılmışların fəvqündə dururlar. İlk mərhələdə Qaraxanın təbəçiliyində olan Uğur və Erlik Baş Tanrıdan tanrı statusunu alaraq, Uğur tanrı işığın bəlgəsi olaraq yürüzündə, Erlik tanrı isə qaranlığın təmsilçisi kimi yeraltı dünyaya hakimlik edirlər. O vaxtdan xeyirlə (İşıqla) şərin (qaranlığın) mübarizəsi başlayır [11, s.49]. Əgər ilkin yaradılış mərhələsində hadisələrə birbaşa Tanrıxan özü müdaxilə edirdisə, bu zamandan etibarən isə öz dərğahına çəkilib hadisələri kənardan seyr edir.

Türk Tanrıçılıq dini sistemindən xeyli sonralar təşəkkül tapmağa başlayan müxtəlif atəşpərəstlik dini görüşlərində də (zərvanilik, zərdüştilik, manilik, məzdəkilik, xürrəmilik) baş Tanrı Zərvan da öz statusunu övladları Hörmüzlə Əhrimən arasında paylaştığı andan xeyirlə şərin arasında bitib-tükənməz, əbədi mübarizəyə rəvac verir. Şamançılıq görüşlərində isə Tanrı Ruhunun təmsilçisi kimi Oğuz görüntüyə gəlir. Türk “Törəyiş” dastanlarında söyləndiyi kimi Oğuz adı insan kimi doğulmur. O bir ruh, nur (ışıq) olaraq Tanrı məkanından Qaba Ağacın (Dünya ağacının) üstündə yer üzünə endirilir [21, 87].

Bu gəlişi ilə də yerlə göy arasında körpü rolunu oynamağa başlayır. Tanrıya məxsus bir sıra missiyaları icra edir. Yenilməzlik gücünün sahibi kimi hər istədiyini həyata keçirə bilər. Obanın, oymağın sabah başına gələcəklərini öncədən görə bilər [bax: 7]. Bütün pisləkləri, şərin qüvvələri yenir. Yer üzünün ilk Şamanı olaraq alqışı alqış, qarğıışı qarğıış olur. Elin nizam-düzümü, mizan-tərəzisi də onun istəyindən asılı olur. Sonrakı illərdə yalnız bu ruhun daşıyıcılarının Qorqut ata kimi alqışı alqış, qarğıışı qarğıış ola bilər.

Tanrının Göy Kitablarında yer üzünə endirdiyi Kəlamlarda da Xızırı belə bir ilahi missiyanın daşıyıcısı kimi görürük. Xızırı peyğəmbər demək doğru deyil. Sufilər də Ona peyğəmbər deməkdən çəkinmişlər. Baxmayaraq ki, Xızır

Övliya adlandırmışlar, ancaq Onun Övliyalıq məqamını sufi övliyalığından çox yüksəkdə görmüşlər [15, 183].

Xızırın Tanrı yanında məqamı peyğəmbərlikdən ucadı. “Qurani-Kərim”in “Musa və Xızır” qissəsindən də göründüyü kimi peyğəmbərin belə görə bilmədiyini yalnız Tanrıya məxsus pərdənin o üzünü Xızır bütün aydınlığı ilə görmək imkanına malikdi. Tanrı özünə məxsus bir sıra ilahi keyfiyyətləri, müqəddəsliyi Xızıra da bəxş etmişdi [17, 106]. Xızır ölümsüzdü, yür üzündə əbədi diriliyin tək təmsilçisidi. Ruh olsa da, istədiyi vaxt görüntüyə gəlib insanların gözünə görünə bilər.

“Ey insanlar, mənə yada salın, mən də sizi yada salaram”, deyən Tanrı misallı, Xızır da adını tutub Onu çağıranların hər zaman imdadına yetər. Yer üzündə insanlar bir Tanrıdan, bir də Xızırdan ruzu, bərəkət dilərlər. Tanrı kimi Xızır da ruhundan nəfəs verib ölüni belə dirildər. Adəm, Nuh, İbrahim, Musa, Süleyman, İsa və Məhəmməd peyğəmbər kimi müqəddəslər yalnız Xızırın çiyində bu dünyanı tərk etdilər. Bu mənada Tanrının yür üzündə ən böyük qüdrəti məhz Xızırdı.

Tanrının Xızır (Oğuz) qüdrətinə tapınan yenilməz türk xaqanları da özlərini təsadüfən Tanrı övladı, Göy oğlu adlandırmamışlar. Bu da türkün oda, işığa, göy üzünə, yəni Tanrıya bağlılığına bir işarədi. İslam ehkamında Tanrının övladı olmaz. Lakin islam bayrağının tək sahibi olan türk-müsəlman xaqanları başının üstündə dalğalandırdığı yaşıl bayrağı qələbədən qələbəyə aparanda da, “Mən Tanrı övladı, göy oğluyam”, söyləyərdi.

Türklər bunu deyərəkən Tanrı Dərgahına nə qədər sıx bağlı olduqlarını dilə gətirirdilər. Baxmayaraq ki, xristian təriqətlərində də İsa Məsihin Tanrının oğlu olduğunu hesab edənlər az deyil. Türkün göylərə, Haqq Dərgahına bu qədər bağlılığı onun hələ də göy üzündən qopmamasına bir işarədi. Türk xaqanları “göyün oğlu, yerin sultanıyam”, deməklə, sanki Xızır ruhunu anırlar.

Dünyanı fəth edən türk xaqanları hər zaman “yaxşı əməl dinin yarisidi” söyləyib Xızıra oxşamaq istədilər. Çingiz Xaqan, Əmir Teymur kimi xaqanlar atın belinə qalxıb qələbə ümidiylə Tanrıdan dilək diləyəndə ordunun başında Xızır Boz Qurd donunda görüblər. “Qurd ayağı sayalı olar” söyləyən dədələr Boz Qurd ordunun önündə görünməmiş savaşa girməkdən çəkinərdilər [bax: 4, 20].

Türk “Törəyiş” dastanlarının ilki olan “Ağ oğlan” (Tanrı dağı ətəklərində bu igidi “ər-Saqatoh” deyər çağırırdılar. N.Q.) dastanı da Xızır Ruhuna türkün sevgisidi. Xəzərin sahillərindən boylanan “Ağ oğlan” və yaxud “Ağ atlı oğlan” dastanı Azərbaycan türkünün türk Yaddaşına ən böyük töhfəsidir [bax: 9]. Nağıl dünyamızın əbədi sakinləri olan igid, qəhrəman Məlikməmmədlər, Nərbalalar da öz vətən sevgiləri, dostu sədaqətləri ilə Ağ atlı oğlanın - Xızırın sevgi üzündü, millət, yurd adına!

Nəticə: Mifoloji obrazlar toplumun formalaşmasında və tarixi təkamülündə yeri və rolu əvəzsizdir. Hər bir xalqın tarixində miflərdən qaynaqlanan elə dəyişməz faktorlar var ki, insan həyatının quruluşunda çox ciddi rol oynayır. Hətta o dərəcədə ki, toplumun həyatının özünə bu elementlərin təşkil et-

diyi sistemin özünüinkişaf etdirməsi kimi baxmaq olar. O mənada millətin təşəkkülü ilə mifoloji obrazların tarixi təkamülü, “özünü acması”, yüksəliş mərhələlərinə keçməsi arasında orqanik bağlantı görə bilirik. Xalqın mövcudluğu və inkişafı özlüyündə kollektiv fəaliyyətin nəticəsi olmasına baxmayaraq, tarix həlledici anlarda fərdləri önə çıxarır. Tarix folklorun təkamül yolu, bəşəriyyətin yaşam qaydasıdır. Mif özünütəşkil edərək insanda yaşayır və insanı yaradır. Bu proses ümumi səviyyədən xaosdan nizamlılığın yaranması təsiri bağışlayır. Bunun mexanizmləri isə informasiyanın seçilməsi, qiymətliliyi, kollektiv yaddaşın varlığı, informasiyanın sıxlaşması ilə unutqanlıqın vəhdəti, resepsiya və generasiyanın işləmə qaydaları ilə izah olunur. Hər bir belə məqamda müdrik adamı seçə bilən xalq da müdrik sayılır. Azərbaycan xalqının qədimlərdən başlayan tarixi təkamülü sübut edir ki, o, müdrikdir.

Xalq yaddaşı kollektiv reallığa aiddir. O, heç zaman maddi formada mövcud olmur. Əslində onun hansısa lokal bir daşıyıcıda mövcudluğu da müşahidə edilmir. Xalq yaddaşı daim dinamikada olan, mifləri sistemli olaraq metaforik qaydada qoruyan, zamanın axınında onların universallığını saxlayan və kollektiv səviyyədə mövcudluğunu təsdiqləyəndir. Bu mənada xalq yaddaşı delokallaşmış mənəvi sahədir. Onun ağırlıq nöqtəsi fiziki məkanda deyil. Bu mənada xalq yaddaşı zamandankənar mövcuddur, ancaq hər bir konkret tarixi mərhələdə zamanda məzmun kəsb edir. Ona görə də universallıqda fərqlənməyən xalq yaddaşı konkret toplumun tarixində həmişə özəl xüsusiyyətlərlə və orijinal fraqmentlərlə seçilir. Bu tədqiqat işində tarixi yaddaş və milli mənlilik göstəricisi kimi Xızır obrazını formalaşdıran mifoloji və fəlsəfi amillər elminəzəri aspektdə araşdırılmışdır.

Məqalədən mifologiya, fəlsəfə tarixi ilə məşğul olan mütəxəssislər, ali məktəblərin bakalavr və magistr pilləsində təhsil alan tələbələr, mifoloji sistemlərdə oxşar süjetlər və çarpazlaşmanı araşdıran tədqiqatçılar istifadə edə bilərlər. Təqdim olunan məqalədən mifologiya, folklor və fəlsəfə tarixinə dair dərslilik, dərs vəsaitləri və proqramların hazırlanmasında elmi mənbə kimi istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Агаджанов С. Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX - XIII вв. Ашхабад, 1969, 297 с.
2. Azərbaycan dastanları. 5 cildə. Bakı: Lider, 2005.
3. Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı: Elm, 1988, 180 s.
4. Aka İsmail. Timur ve devleti. Ankara, 1991, 172 s.
5. Ali Toker. Hızır Aleyhisselam. İstanbul: Buhara Yayınları, 2011, 319 s.
6. Cəfərzadə Ə. Xızır Nəbi bayramı //Folklorşünaslıq məsələləri elmi məcmuəsi. Bakı: ADU, 1991, s.8-12.
7. Эмрах Селви. Необикновенные приключения Кара-оглана и другие турецкие народные повести. М., 1982, 447 с.
8. Fəruq Sümər. Oğuzlar. Bakı: Yazıçı, 1992, 432 s.
9. Göyüşov B. Amaras-Ağoğlan. Bakı, 1975, 92 s.
10. Gökyay Orhan Şaik. Dede Korkut Hikayeleri. İstanbul, 1980, 256 s.

11. Каташ С.С. Мифы, легенды Горного Алтая, Горно-Алтайск, 1978, 112 с.
12. Qocatürk N. Xızır əleyhissəlam: Türkün ağ atlı oğlanı. İstanbul, 2013, 287 s.
13. Qocatürk N. Müsəlman mədəniyyəti və sufizm (dərs vəsaiti). Bakı, 2015, 142 s.
14. Qocatürk N. Türkün Yaddaş Kitabı. Bakı: Nurlan, 2005, 400 s.
15. Niyazi Mısıri. Hızır (as) Hızriya-yı Cedida. İstanbul, 2001, 244 s.
16. Ömer Faruk Hilmi. Hızır Aleyhisselam. İstanbul, 2011, 880 s.
17. Serhat Ahmet Tan. Hızır. İstanbul, 2009, 240 s.
18. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1983, 326 s.
19. Təhmasib M. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı: Elm, 1972, 400 s.
20. Vəliyev K. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı: Gənclik, 1987, 277 s.
21. Еремеев Д. Этногенез турок. М., 1970, 272 с.

ФИЛОСОФСКАЯ СЕМАНТИКА КУЛЬТА ХЫЗЫРА В СИСТЕМЕ ТЮРКСКОГО МЫШЛЕНИЯ

N.GODJATURK

РЕЗЮМЕ

Глубокое и тщательное изучение истории, культуры, философского мышления турецких народов может помочь занять им место, которое они заслуживают, в глобализованном мире, и получить объективную оценку духовных сокровищ, прошедших через сито тысячелетий. В истории каждого народа есть неизменные показатели мудрости, основанные на мифах, которые играют очень важную роль в становлении человеческой жизни. Культ Хызыра, который является неотъемлемой частью общетюркской системы ценностей, также занимает особое место в этой динамике и играет здесь своеобразную роль. Его философское восприятие дает возможность великому турецкому этносу проникнуть в глубинные слои мифологического и философского образа мышления. Это также позволяет нам лучше понять культурную и духовно-нравственную идентичность, которая формировалась веками.

Ключевые слова: Культ Хызыра, мифологическое мышление, память, архетип, народ, ритуал, традиция.

PHILOSOPHICAL SEMANTICS OF KHIZIR'S CULT IN THE SYSTEM OF TURKIC THINKING

N.GODJATURK

SUMMARY

A deep and thorough study of the history, culture, and philosophical thinking of the Turkic peoples can help them to take the place they deserve in a globalized world and get an objective assessment of the spiritual treasures that have passed through a sieve of millennia. In the history of every nation there are certain treasures of wisdom, based on myths that play a very important role in the formation of human life. The cult of Khizir, which is an integral part of the common Turkic value system, also occupies a special place and plays a peculiar role in this dynamics. His philosophical perception enables the great Turkic ethnos to penetrate into the deeper layers of the mythological and philosophical way of thinking. It also allows us to better understand the cultural and spiritual-moral identity that has been forming for centuries.

Key words: Khizir Cult, mythical belief, memory, archetypes, people, ritual, tradition.